

ПАНЕЛЬ V. «МІСТО ВЕРНАКУЛЯРНЕ»

Частина 2

Модератор: **Роман Любавський** (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Дискутант: **Тетяна Водотика** (Інститут історії України НАН України)

Учасники:

Ірина Пятницькова (Донецьк-Вінниця) «Соціальний ландшафт Юзівки кінця XIX – початку XX століття»

Дослідження спрямоване на вивчення соціального ландшафту Юзівки кінця XIX – початку XX століття та його втілення у фізичному просторі міста. У роботі схарактеризовано передумови та основні етапи формування робітничого поселення. Визначено, що відсутність регулярної забудови на початковому етапі існування Юзівки, сприяла природним, органічним процесам конструювання її простору.

У процесі експанції міста виокремлювалися територіальні зони, що мали характерну соціальну структуру. Системоутворюючим центром у просторовій структурі Юзівки був металургійний завод Новоросійського товариства. Всі інші райони формувалися навколо нього, у співвідношенні до підприємства як у просторовому, так і в світоглядному сприйнятті, відтворюючи модель соціальної інженерії урбаністичного міста.

Північніше підприємства розташовувалося поселення Новий світ, яке мало торгівельно-ремісничу специфіку. Ця частина населення залежала від підприємства, але їх зв'язок був опосередкований, оскільки ремісники, торгівці, працівники сфери обслуговування не працювали на підприємствах міста, проте мали можливість працювати за рахунок обслуговування робітників. За Південною частиною Юзівки закріпилася назва «Заводської» частини. Населення цієї частини було пов'язане з підприємством безпосередніми зв'язками. У залежності від типу цього взаємозв'язку формувалися окремі райони південної частини Юзівки. Серед них виокремлювалася зона будинку директора Новоросійського товариства Джона Хюза, який знаходився на підвищенні, відособлено від інших зон, підкреслюючи соціальний статус та значущість його господаря. Окремою зоною була Англійська колонія, де проживали іноземні фахівці. Гарні будинки, збереження повсякденних практик англійського суспільства виступали соціальним маркером привілейованої соціальної групи

Юзівки. Мури, що оточували їх житло підкреслювали відокремленість жителів району від інших та значимість в соціальній ієрархії. У районі Масловки, що знаходився з південної сторони заводу, розміщувалися важливі адміністративні будівлі підприємства, телеграф, невелика лікарня і школа. Тут мешкали інженери, майстри та особливо висококваліфіковані робітники. Із південно-західного боку підприємства розташовувався район Ларінка, де проживали кадрові робітники масових професій. Смолянінова Гора була розрахована на службовців і кваліфікованих робітників більш низької кваліфікації. В Олександрівці мешкав чорноробочий заводський люд.

Експансія міста призводила до утворення зон проживання некваліфікованих робітників, з характерними назвами «Нахаловка», «Собачовка», «Шанхай». Їх жителі підлягали соціальній стигматизації шляхом тяжкої та низькооплачуваної роботи, складних побутових умов. Разом з тим саме ця категорія населення демонструвала високий ступінь адаптативності та здатність до формування нових життєвих сценаріїв.

Анастасія Ховтура (Харків) «Транспортна інфраструктура міст Східної та Південної України як елемент образу міста кінця XIX – початку XXI ст.»

У розвідці висвітлюється розвиток рефлексій відносно транспортної інфраструктури міст Східної та Південної України у пугівниках кінця XIX – початку XXI ст. Включення транспортної мережі до міського простору розпочалося на межі XIX – XX ст. Громадський транспорт поступово ставав частиною повсякдення містян, змінював фізичний та соціальний простір міст. З перших десятиліть панування радянської влади громадський транспорт був важливим маркером процвітаючого міста. У 1920-1930-х роках стрімкий ріст населення та впровадження курсу на індустріалізацію призвели до подальшого розвитку транспортної мережі, яка зв'язувала віддалені райони з відновленими або новоствореними підприємствами. У середині XX ст. в інформаційно-іміджевих виданнях міст Східної та Південної України простежується становлення певних ідеологічних конструкцій, в межах яких транспортна інфраструктура радянського періоду протиставлялася містобудівним здобуткам імперської доби. Також у цей період формується образ головної вулиці як демонстраційної «вітрини» радянської влади у місті. У 1960-1970-х роках у зв'язку з реалізацією проектів масової житлової забудови міст Східної та Південної України постало питання про зміну транспортної стратегії. Концепт «житловий район-центр-підприємство», котрий існував ще з початку XX ст., більше не задовольняв потреби населення. Показово, що пугівники пізньорадянського часу, окрім відображення досягнень у розбудові системи

громадського транспорту, містять різні футуристичні плани щодо перепланування міського простору, створення швидкісних магістралей та впровадження альтернативних засобів пересування. Формування престижного стандарту радянського споживання і подальше збільшення кількості приватних транспортних засобів спричинило розвиток складових транспортної інфраструктури з обслуговування автомашин. Зі свого боку, видання автомобільних інформаційних довідників стало відгуком на попит серед населення у подібних оглядах міст Східної та Південної України. Зауважимо, що з піднесенням gps-навігації та швидкісного інтернету відпала необхідність на сторінках видань повідомляти про маршрути громадського транспорту, автомобільні магістралі міст та станції технічного обслуговування. Між тим, складові транспортної інфраструктури у сучасних путівниках залишаються вагомою частиною міської біографії, а інколи й туристичними об'єктами.

Наталія Венгер (Дніпро) «Групова етнічна та конфесійна самопрезентація на початковому етапі існування міста (на прикладі м. Катеринослава 1776 – 1870-х рр.)»

У дослідженні вивчаються прояви спорадичної та цілеспрямованої самопрезентації етнічних груп та конфесій Катеринослава на домодернізаційному етапі існування міста (1776 – 1870-ті рр., тобто перше століття його історії). Історичні та територіальні умови розвитку раннього Катеринослава як губернського міста (геополітичні процеси на півдні Російської імперії, колонізаційна програма, ідеологічне сприяння мобільності етнічних потоків та забезпечення проєктів іноземного заселення) обумовили формування складної етнічної та конфесійної структури його населення. Етнічний дискурс був не лише важливою образною та смисловою ознакою міста, але й фактором розвитку самого урбаністичного проєкту заснування «південної столиці». Влаштуваючись у новому місті, етнічно гетерогенне населення демонструвало світоглядну толерантність, створюючи сприятливі умови співіснування різних культур, кожна з яких являла собою окрему семіотичну систему. Визнаючи право «іншого» на збереження «непрозорості» його культурного простору, етнічні/діаспорні та конфесійні групи мали всі можливості для самопрезентації (феномен нового міста, коли кожному вистачає культурного простору). У Катеринославі та його найближчих околицях склались декілька релігійних спільнот: християнські (православна, лютеранська, католицька), юдейська, караїмська, протестантська менонітська, мусульманська. Малі (нечисленні) етнічні групи консолідувались навколо органічних для них релігійних громад (за релігійною ознакою). Серед можливих ознак етнічної та конфесійної самопрезентації на першому етапі існування міста найбільш показовими були:

1) формування у місті етнічної топоніміки (вулиць та некрополів); 2) культове монументальне будівництво. Ситуативно сформована етнічна топоніміка міста була раннім видом організації міського простору, який спорадично презентував етнічні групи Катеринослава та одночасно надавав йому образ імперського поліетнічного міста – мікрокосму, моделі держави, яка створювала позитивні умови співіснування та розвитку для всіх своїх підданих, незалежно від етнічної ознаки та релігійних уподобань. Поява культових споруд була важливим фактором територіального закріплення та конфесійного самопроголошення етнічних груп. Розвиток православної архітектури відповідав духовним потребам православного населення, яке складало більшість мешканців міста, а також відповідав державній концепції Катеринослава як майбутньої «південної столиці» (та нового центру православної імперії. До кінця 1860-х рр. на території міста було зведено більше 25 церков, які розташовувались в різних частинах міста, виконували культові та комеморативні завдання, а найбільші з них (Свято-Преображенський собор, Троїцька та Успенська) слугували архітектурними центрами трьох головних районів. Кількість юдейських культових споруд Катеринослава збільшувалась, що віддзеркалювало динаміку зростаючого єврейського населення міста та свідчило про впливовість діаспори. Перша синагога, збудована в 1800 р. та зруйнована внаслідок пожежі, була відновлена в 1852 р. (Велика Хоральна Синагога). На початку XX ст. в місті було зареєстровано 21 культовий заклад юдеїв. Життя німецькомовного населення формувалось навколо трьох конгрегацій: католицької, лютеранської та менонітської. Внаслідок малочисельності представників двох перших деномінацій в губернському місті декілька десятиліть лютерани та католики підпорядковувались парафіям, які були розташовані в поселеннях колоністів на околицях Катеринослава: кол. Ямбург (католики), Йозефсталь (лютерани). Лютеранська кірха Святої Катерини була освячена в 1866 р., католицький костюл Святого Йосипа – в 1878 р. Ці культові заклади вели активну культурну та просвітницьку роботу. Менонітська діаспора, будучи нечисленною, проте консолідованою групою, свідомо відмовлялась від будь-якої самопрезентаційної діяльності. Ознаки самопрезентації етнічних груп Катеринослава свідчили про сприятливі умови їх приживання в межах нового суспільного середовища, що створювало основу для їх подальшого розвитку на новому модернізаційному етапі історії міста.

Алла Демичева, Сергій Легеза (Дніпро) «Місто між “своїм” та “чужим”: засвоєння та присвоєння міського простору (на прикладі м. Дніпра)»

Ускладнення ситуації теоретичного осмислення сутності міста пов'язане із включенням в дослідницькі формули містян: і як носіїв індивідуального знання щодо міського простору, і як соціальних суб'єктів. Студентство також може бути включено до цієї формули, оскільки є значущою соціальною групою, яка відрізняється мобільністю, зацікавленістю, жагою до нового, бажанням пізнати себе та своє місце у світі. Найближчим соціальним світом для студентів, які навчаються у закладах вищої освіти, є місто – як точка їхньої соціальної інтеграції. Місто постає для них як об'єкт сприйняття та топографічної рефлексії. Одне з проблемних питань тут – як у цьому процесі відбувається засвоєння міського простору та його інтеріоризація, яким чином місто з «чужого», невідомого стає «своїм». В розділі наголошується, що дихотомія «територія – простір», якою визначається місто, знаходить свій вираз у двох типах практик, які властиві студентам як людям, що живуть у місті: практики за-своєння території місті та практики її при-своєння.

Емпіричною базою дослідження стало авторське соціологічне дослідження студентів міста Дніпра (2020 р., N=450, метод роздаткового анкетування), що було присвячене особливостям сприйняття студентами міського простору м. Дніпра у його територіальних та символічних вимірах. Одним з ізначимих чинників, які обумовлюють позицію студента/ки в континуумі «засвоєння-присвоєння» міста, є кількість років, прожитих у цьому місті, тобто належність (за В. Вахштайном) до резидентних та нерезидентних спільнот. Припускаємо, що належність до однієї з груп обумовлює структуру практик освоєння простору міста, а саме домінування в них або практик з присвоєння, або практик засвоєння міста, оскільки резидентальність об'єктивується у території/просторі. У нашому випадку до резидентної групи відносилися студенти, які народилися та більшість свого життя проживали у м. Дніпро, а до нерезидентної – ті, хто приїхав на навчання та проживає у місті кілька років. Відповідно, у даному випадку, місто розглядається як об'єкт інтерпретацій цих різних груп.

За-своєння відбувається як встановлення/прийняття координат міського простору, зовнішніх по відношенню до суб'єкта, тих, які існують поза ним та не відчують на собі його персонального впливу – які не змінюються завдяки цьому впливу. Місто в цьому випадку представлено як система вже сформованих уявлень/об'єктів/символів, із якими соціальні суб'єкти взаємодіють як із даністю (причому – здебільшого у форматі пасивного елемента такої взаємодії). При-своєння ж відбувається як активне перероблення території міста у простір міста, переживання міста (як сукупності його ознак, знаків та символів) та його привласнення. Соціальний актор при-своєння завжди займає не реактивну, а проактивну

позицію: він не стільки пасивно приймає вже існуючі системи означення міста, скільки активним чином випрацьовує власну позицію до територіальних чи символічних елементів міського простору. Сутнісно, цей поділ є доволі умовним, оскільки у повсякденному житті «користувачі» хоча й змушені споживати готові схеми та підкорятися передписаним правилам, однак будь-яке споживацтво може розумітися і як приховане виробництво. Практики засвоєння, безумовно, мають на увазі можливість вироблення індивідуального ставлення до нав'язаних зовнішніми по відношенню до суб'єкта схем пояснення простору міста; одночасно, присвоєння є практикою, де індивідуальне зусилля актора зіштовхує його із набором наперед запропонованих схем/варіантів, з яких він обирає ті, що вважатиме актуальними для себе.

Застосовуючи окреслену аналітичну схему для інтерпретації емпіричного матеріалу, робиться висновок про те, що сукупність міських просторів, які стають актуальними в обох цих стратегіях (і меж якими, по суті, переміщується соціальний актор, що виробляє власне ставлення – і власне бачення – міста), можна звести до наступних: не-простір, невідома територія», яка існує як біла пляма у свідомості студента/студентів (місто як чиста потенціальність); напівпростір – територія певним чином засвоєна, яка починає присвоюватися, наділятися змістами, але ці змісти задані ззовні, існують як стереотипні колективні уявлення про місто в цілому та про систему певних міських об'єктів/символів/територій; простір як територія/частина території, яка наділяється власними сенсами, символами, потребує певної інтелектуальної або чуттєвої роботи з освоєння, пов'язаний з виробництвом нових/власних змістів. Студенти, з одного боку в силу віку, з іншого, сприймаючи усталені уявлення про місто (причому, як ті, що вироблені у спільноті «студентство», так і ті, що задаються ззовні, будь якими структурами, від політичних до сімейних), є групою, яка знаходиться у довготривалому процесі пізнання міста. Для більшості з них місто є «напівпростором», тобто територією, яка стає відомою, але лише починає сприйматися та при-своюватися. «Просторові історії» студентів є достатньо обмеженими, фрагментарними та відбуваються переважно через прогулянки містом. Можна було б передбачити, що студентська молодь має «свої» місця, означувані як молодіжні міські споти, проте дослідження це не зафіксувало. Опитування чітко виявило занурення студентів у власну повсякденність та сприйняття кризь неї історії міста та видатних подій, які були для міста знаковими, тобто актуальним є лише події новітньої історії чи ті, що пов'язані із життям їх батьків. Це стосується в тому числі й персоналій, які презентують Дніпро.